

Elżbieta Kowalczyk

**WALKA O ŚWIADOMOŚĆ POLAKÓW NA WILEŃSZCZYŹNIE:
O DZIAŁALNOŚCI WYDZIAŁU OŚWIATY, KULTURY
I PROPAGANDY ZPP W LITEWSKIEJ SRR**

Zerwanie przez Kreml 25 kwietnia 1943 r. stosunków dyplomatycznych z rządem RP w Londynie dało przywódcom ZSRR względną swobodę działania w kwestii polskiej. Realizując własną koncepcję w odniesieniu do przyszłości sąsiednich państw, w przypadku Polski wykorzystali grupkę komunistów polskich w ZSRR dla stworzenia podporządkowanej sobie organizacji, która byłaby polityczną konkurencją dla rządu polskiego w Londynie. Wanda Wasilewska, Alfred Lampe – czołowi aktywiści lewicy polskiej w ZSRR, a także ppłk dyplomowany Zygmunt Berling ideę takiej organizacji czynnie wsparli. W rezultacie m. in. ich działań – już na zjeździe w czerwcu 1943 r. został powołany do życia Związek Patriotów Polskich w ZSRR (ZPP). Miał on objąć swą opieką całą ludność polską (zwłaszcza „amnestionowanych” w 1941 r. zesłańców i więźniów), rozproszoną na terytorium państwa sowieckiego. Dlatego też wkrótce zaczęły powstawać oddziały ZPP w każdym większym jej skupisku. Również na byłych ziemiach wschodnich RP (na mocy ustaleń „wielkiej trójki” przypadły one ZSRR) rozpoczęły jesienią 1944 r. działalność ogniwa ZPP w Litewskiej SRR i w zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie jednego z aspektów pracy Zarządu Republikańskiego (ZR) ZPP w Litewskiej SRR, a mianowicie działalności jego Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy. Wyjątkowo trudne i złożone warunki polityczne, w tym zwłaszcza duże wpływy polskiego podziemia niepodległościowego na Wileńszczyźnie, powodowały, że aktywność propagandowo-kulturalna ZR ZPP w Litewskiej SRR stanowiła bardzo znaczący odcinek pracy Związku. Brak zaufania miejscowej ludności polskiej do tej organizacji oraz nieprzychylny stosunek władz litewskich do ZPP zdecydowały, że naczelnym celem jego aktywności było przełamanie tej niechęci i nieufności oraz zyskanie aprobaty zarówno miejscowych Polaków, jak i lokalnych czynników litewskich. Związek w Litewskiej SRR skupił się więc na działalności polityczno-propagandowej, której priorytetowym zadaniem było „odpowiednie”

ukszałtowanie ideowe jak największej rzeszy ludności polskiej, wyjeżdżającej do kraju w ramach transferu ustalonego we wrześniu 1944 r. przez PKWN i rząd Litewskiej SRR. Komunistom zrzeszonym w ZPP chodziło o „przecignięcie” Polaków na stronę władz „Polski Lubelskiej” oraz „zachęcenie” do opuszczenia Wileńszczyzny, która w wyniku decyzji sojuszniczych mocarstw przypadła ZSRR.

Wydział ZPP, zajmujący się sprawami propagandy, kultury i oświaty, był w całym okresie jego istnienia różnie nazywany: Wydziałem Oświaty, Kultury i Propagandy; Wydziałem Propagandy, Kultury i Sztuki; Wydziałem Oświaty i Kultury¹. W związku z tym, że w archiwalnych dokumentach ZPP, pochodzących z różnych okresów jego działalności, występują wszystkie te nazwy, można się domyślać, że były one stosowane zamiennie. Z tego też powodu będą stosować jednolitą nazwę: Wydział Oświaty, Kultury i Propagandy. Należy również zaznaczyć, że w ramach ZR ZPP w Litewskiej SRR działał Wydział Szkolny, który zajmował się sprawami oświaty. Początkowo problematyka ta leżała w gestii Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy, ale wobec wzrostu znaczenia spraw szkolnictwa i oświaty wyodrębniono w ramach tegoż Wydziału referat szkolny. Z czasem się on usamodzielniał i funkcjonował jako Wydział Szkolny. Z tego powodu poniżej nie uwzględniam działalności ZR ZPP w Litewskiej SRR na odcinku szkolnym.

Jak przed każdym z wydziałów Związku, tak i przed Wydziałem Oświaty, Kultury i Propagandy ZR ZPP w Litewskiej SRR postawiono konkretne zadania. Cele, określone dla pionu oświatowego na szczeblu centralnym ZPP², były z natury rzeczy realizowane również w oddziałach ZPP, oczywiście z uwzględnieniem specyfiki danego terenu. W uchwale Zjazdu ZPP w sprawach kulturalno-oświatowych z 1943 r. przedstawione zostały wytyczne pracy Wydziału Kultury przy Zarządzie Głównym (ZG) ZPP. Miał on „krzewić wśród wychodźstwa polskiego, a zwłaszcza wśród młodzieży, szczerą miłość do ziemi i narodu, nienawiść do zaborców niemieckich i ich sprzymierzeńców, gotowość do ofiarnej walki o wolność Polski, o postęp i demokrację, ducha braterstwa i przyjaźni między narodem polskim i narodami ZSRR”³. Ponadto powinien był

¹ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], zespół akt: Związek Patriotów Polskich w ZSRR 1943–1946 [dalej: ZPP], sygn. 1383, k. 64, Sprawozdanie Wydziału Propagandy, Kultury i Sztuki Zarządu Republikańskiego ZPP w Lit. SRR.

² W ramach Zarządu Głównego ZPP istniał Wydział Oświaty i Kultury ZPP, następnie nazwany Szkolnym. Natomiast sprawami propagandy zajmował się w centralnej administracji ZPP Wydział Prasy i Informacji, AAN, ZPP, sygn. 216/9, k. 13–14; A. Głowacki, *Dokonania Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR w dziedzinie wydawnictw edukacyjnych*, [w:] *Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych*, Piotrków Trybunalski 2002, s. 294.

³ AAN, ZPP, sygn. 216/2, k. 139–140; sygn. 216/9, k. 13–15, Uchwała Zjazdu Związku Patriotów Polskich w sprawach kulturalno-oświatowych.

kultywować poczucie polskości wśród lokalnej społeczności polskiej, roztoczyć opiekę nad jego kulturą i oświatą. Miał nawiązywać w swej działalności do tradycji wolnościowych i postępowych narodu polskiego oraz rozwijać zamiłowanie do sztuki polskiej⁴. W wytycznych nakazywano przedstawiać Sowiety jako „przyjaciela” odrodzonej Polski w nowych, lepszych granicach, potępiać działalność rządu londyńskiego i Armii Krajowej (!). Należało ponadto popierać inicjatywę społeczeństwa polskiego w kierunku organizowania wszelkich placówek kulturalno-oświatowych, tworzyć przy Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki zespoły artystyczne, wydawać polskie podręczniki, prasę i biuletyny informacyjne, stworzyć na gruncie istniejącej prasy polskiej czasopismo dla dzieci i młodzieży polskiej. Szczególny nacisk zalecano kłaść na działalność propagandystów w świetlicach. W tym celu należało je zakładać na wsiach, w miastach, przy sowchozach i kołchozach, gdyż – jak to określono w wytycznych skierowanych przez ZG ZPP do zarządów obwodowych ZPP – „świetlice [...] to nowoczesne świątynie, gdzie ma wychować się społeczeństwo demokratyczne”⁵. Członkowie ZG ZPP postanowili również, by na podstawie uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR utworzyć Komitet do Spraw Dzieci Polskich w ZSRR (Kompoldiet)⁶, aby ułatwić dorastającej młodzieży polskiej zdobycie kwalifikacji zawodowych, z uwzględnieniem nauczania języka polskiego i literatury, historii i geografii Polski.

Szczegółowe wytyczne ZG ZPP dla Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy przy ZR ZPP w Litewskiej SRR pojawiły się dopiero na początku 1945 r. Nasuwa się pytanie, dlaczego tak późno?

Myślę, że początek 1945 r. był momentem przełomowym w działalności ZPP na Wileńszczyźnie. Dopiero wówczas ukształtowały się tam konkretne wydziały, zajmujące się różnymi aspektami pracy Związku. Był to też okres, w którym nasiliła się zdecydowana walka Sowietów z polskim podziemiem niepodległościowym na Wileńszczyźnie. A propaganda była niewątpliwie

⁴ *Ibidem*, k. 139–140, Uchwała Zjazdu Związku Patriotów Polskich w sprawach kulturalno-oświatowych.

⁵ AAN, ZPP, sygn. 716, k. 129, Do Zarządów Obwodowych ZPP; *ibidem*, sygn. 216/6, k. 97, Referat o działalności Związku Patriotów Polskich wygłoszony przez posła Witosa Andrzeja.

⁶ Komitet do Spraw Dzieci Polskich w ZSRR (Kompoldiet) utworzony został na mocy uchwały Rady Komisarzy Ludowych ZSRR (nr 710 z 30 VI 1943 r.) przy Ludowym Komisariacie Oświaty Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (RFSRR). Jego przewodniczącym został zastępca szefa resortu oświaty tej republiki – Grigorij Iwanienko. 6 VII 1943 r. na spotkaniu G. Iwanienki z W. Wasilewską i Stanisławem Skrzyszewskim ustalono skład personalny Komitetu oraz obsadę etatów administracji. W skład Kompoldietu miało wchodzić 11 członków, w tym trzy osoby z ZPP. Do głównych jego zadań należało zapewnienie polskim placówkom oświatowym i opiekuńczo-wychowawczym w ZSRR programów szkolnych, podręczników, literatury dziecięcej, dokumentów metodycznych i instrukcji, m. in. na temat organizacji, administrowania i działalności wychowawczej we wspomnianych wyżej placówkach, A. G ł o w a c k i, *Dokonania Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR...*, s. 294–295.

istotnym orężem w tej walce. Ponadto – wobec małej skuteczności dotychczasowych działań w zakresie kultury, sztuki czy propagandy – Zarząd Główny ZPP zauważył potrzebę rozszerzenia zakresu i ożywienia prac na tej płaszczyźnie na terenie Wileńszczyzny. Tym samym Wydział Kultury, Oświaty i Propagandy zyskał na ważności. Uchwała ZG ZPP z początku 1945 r. w sprawie działalności kulturalno-oświatowej Republikańskiego Zarządu ZPP w Litewskiej SRR precyzowała zadania, jakie miał on wykonać na tych terenach. Polecono, by ludność polską dokładnie zapoznać ze wszystkimi bieżącymi sprawami, dotyczącymi Polski. W tym celu nakazano informować ją o zdarzeniach, zachodzących w kraju w gospodarce, kulturze i oświacie oraz o „szkodliwej działalności” rządu emigracyjnego. Prezydium ZG ZPP zaleciło likwidację „reakcyjnej propagandy” na terenie Litewskiej SRR, która nawoływała do sabotowania „repatriacji”, podważała stosunki polsko-sowieckie oraz przedstawiała ZPP jako ekspozyturę komunistyczną. By zrealizować te zadania, polecono stosować różne metody dotarcia do społeczeństwa. Poza prasą, książkami, odczytami i referatami polecono wykorzystać również radio⁷.

Jak z tego widać, Wydział Propagandy, Kultury i Oświaty przy Zarządzie Republikańskim ZPP w Litewskiej SRR, mimo że stanowił pas transmisyjny wytycznych ze szczebla centralnego na prowincję, miał do wykonania zadania inne, dużo trudniejsze niż podobny wydział przy ZG ZPP. Zdecydowała o tym atmosfera, panująca na Wileńszczyźnie w 1944 i 1945 r. Właśnie tam, bardziej niż gdziekolwiek indziej, przyszło komunistom „walczyć o świadomość” każdego rodaka.

Całokształt pracy Wydziału Kultury, Oświaty i Propagandy ZPP w Litewskiej SRR obejmował wiele płaszczyzn życia Polaków na Wileńszczyźnie. W okresie najintensywniejszego rozwoju Wydział zajmował się m. in.: kolportażem prasy i książek, przygotowaniem audycji radiowych oraz referatów do odczytów na zebrania i uroczystości, organizacją okolicznościowych imprez artystycznych. Wszystkie te działania miały wydźwięk wybitnie propagandowy. Wydział wykorzystywał też wszelkie inne możliwości, by, zgodnie z zaleceniami ZG ZPP, dotrzeć z agitacją do ludności polskiej zamieszkałej na Wileńszczyźnie.

W dokumentacji ZPP znajduje się wzmianka o tym, że już nawet w okresie nielegalnej działalności Związku jego aktyw zajmował się sprawami propagandy i kultury. Polegało to głównie na rozprowadzaniu ulotek i wydawaniu gazetki, poświęconych „wolnościowemu” i partyzanckiemu ruchowi⁸.

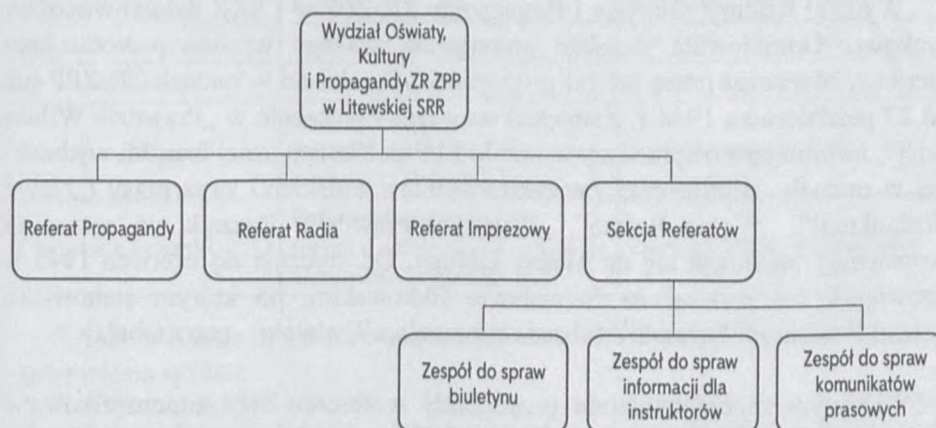
⁷ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 258, Uchwała w sprawie działalności Republikańskiego Zarządu ZPP na Litwie.

⁸ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 2.

Od końca 1944 r. zadania z zakresu oświaty, kultury i propagandy realizował ZPP w LSRR za pośrednictwem, okrzepłych zwłaszcza w 1945 i 1946 r., grup aktywistów, tworzących tzw. działy (zwanymi niekiedy też referatami). Istniało kilka takich grup roboczych, zajmujących się: propagandą, radiem, organizacją imprez artystycznych oraz przygotowaniem referatów. Ta ostatnia grupa dzieliła się na podgrupy, odpowiedzialne za sprawy związane z przygotowaniem biuletynów oraz informacji dla instruktorów i dla prasy sowieckiej⁹. Ale taki podział prac Wydziału można zaobserwować dopiero w końcowym okresie istnienia ZR ZPP. Początkowo skupiano się wyłącznie na najpilniejszych sprawach: szkolnych, młodzieżowych, artystyczno-imprezowych oraz na kolportażu prasy – w mieście i w terenie.

Jeśli chodzi o zasięg terytorialny pracy tego Wydziału, to możemy zaobserwować, że w początkowej fazie jego działalności ograniczano się jedynie do Wilna. Dopiero od 1945 r. rozszerzono ją na prowincję.

Ostateczna struktura organizacyjna Wydziału ukształtowała się dopiero w połowie 1946 r., a dokładnie 15 maja, kiedy to rozpoczął swoją działalność oficjalny Wydział Kultury, Oświaty i Propagandy (por. rys. 1).

Rys. 1. Struktura Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy ZR ZPP w LSRR na przełomie lat 1945/1946

Źródło: opracowanie własne.

Czemu dopiero wówczas?

Myślę, że zasadniczą przyczyną tego były trudne warunki polityczne na terenie Wileńszczyzny, ale również brak doświadczenia i umiejętności osób, zajmujących się tym odcinkiem pracy Związku. Sytuację bowiem dodatkowo utrudniała ciągła rotacja wśród pracowników ZPP, spowodowana ich wyjazdami

⁹ *Ibidem*, k. 4.

do Polski. Należy również zauważyć, że w początkowym okresie działalności ZR ZPP w LSRR dominowały sprawy Wydziału Wojskowego oraz Wydziału Repatriacyjnego, skutecznie odsuwając funkcjonowanie Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy na boczny tor.

W fazie organizacyjnej ZPP w LSRR sprawy kulturalno-oświatowe zostały powierzone Adamowi Ludwigowi, J. Maślińskiemu i Marii Dziewickiej. Z czasem właściwym (pierwszym) kierownikiem, nie istniejącego jeszcze w ściśle określonych ramach, Wydziału Kultury, Oświaty i Propagandy został znany wileński działacz artystyczny – prof. Adam Ludwig. Ze sprawozdań wynika, że od 1945 r. kierownikiem, już oficjalnie powołanego Wydziału, był Franciszek Pożerski. Po nim dość krótko, bo od 15 lutego do 15 maja 1946 r., funkcję tę pełnił Leon Konopielko, a następnie Stanisław Pawłocki¹⁰.

Specyfika zadań, jakie miał Wydział realizować, powodowała, że wszyscy członkowie Związku w różnych okresach zajmowali się, w miarę swoich możliwości i wymagań chwili bieżącej, sprawami kulturalno-oświatowymi. Te bowiem łączyły się ściśle z całokształtem pracy ZPP w Wilnie, przybierając różne formy, różny rozmach i różne postaci.

Wydział Kultury, Oświaty i Propagandy ZR ZPP w LSRR działał wielokierunkowo. Dominowała wszakże propaganda. Z tego właśnie powodu jako pierwszy rozpoczął pracę referat propagandy. Działał on w ramach ZR ZPP już od 27 października 1944 r. Zamieścił wówczas ogłoszenie w „Prawdzie Wileńskiej”, informujące o sprzedaży w lokalu ZPP polskojęzycznej książki, wydawanej w ramach „Biblioteczki Związku Patriotów Polskich”, oraz prasy („Nowe Widokreśli”, „Wolna Polska”, „Wileńska Prawda”). Początkowo sprawami propagandy zajmował się dr Aleksy Deruga. Od stycznia do czerwca 1945 r. obowiązek ten spoczął na Stanisławie Bukowskim, po którym stanowisko przejął Franciszek Pożerski¹¹ (obsada personalna Wydziału – patrz tabela).

Głównym zadaniem działu propagandy w terenie były zintensyfikowane działania na rzecz „dokonania przełomu” w stosunkach polsko-sowieckich oraz informowanie społeczeństwa polskiego Wileńszczyzny o założeniach ideowych Związku Patriotów Polskich. Tamtejsze społeczeństwo było odizolowane przez Sowieców od pełnego dostępu do wiadomości z zewnątrz, w tym z „nowej Polski”.

¹⁰ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 10, Sprawozdanie ogólne z działalności Zarządu Republikańskiego Związku Patriotów Polskich w Litewskiej SRR za czas od 23-go września do 8-go sierpnia 1946 r.; *ibidem*, k. 120; *ibidem*, sygn. 179, k. 120, Protokół zebrania Zarządu ZPP w Wilnie z dn. 16.02.1946 r.

¹¹ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 6; *ibidem*, k. 97, Sprawozdanie ogólne z działalności Zarządu...; *Kronika ZPP*, „Wolna Polska” 1944, nr 75, s. 4.

Tabela 1

Pracownicy Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy ZR ZPP w Litewskiej SRR

Imię i nazwisko	Stanowisko	Okres pracy
Stanisław Bukowski	Kierownik Wydziału	13 IV 1945 – ? 1945
Franciszek Pożerski	Kierownik Wydziału	? 1945 – 15 II 1946
Leon Konopielko	Kierownik Wydziału	15 II 1946 – 15 V 1946
Stanisław Pawłocki	Kierownik Wydziału	? V 1946 – ? VIII 1946
Dionizy Szutowicz	Kierownik klubu i czytelnicy	1 II 1945 ^a – ? 1946
Bolesław Ćwieciński	Referent prasowo-informacyjny	13 IV 1945 – ?
Aleksandra Naborowska	Referent młodzieżowy	1945 – 1946
Eugeniusz Jodźko	Kierownik sekcji prasowej	poł. 1946 – ? V 1946
Zbigniew Zambrzycki	Kolportaż prasy	wrzesień 1944
Maria Dziewicka	Kolportaż prasy	październik–grudzień 1944
Aleksandra Zgierska	Kolportaż prasy	luty 1945 – luty 1946
Dionizy Szutowicz	Kolportaż prasy	luty–sierpień 1946
Wanda Romanowa	Instruktor	poł. 1946 – lipiec 1946
Witold Małachowski	Instruktor	poł. 1946 – lipiec 1946
Dr Aleksy Deruga	Referent propagandy	? 1944 – styczeń 1945
Stanisław Bukowski	Referent propagandy (pełnił jednocześnie funkcję kierownika Wydziału)	styczeń–czerwiec 1945
Franciszek Pożerski	Referent propagandy (pełnił jednocześnie funkcję kierownika Wydziału)	czerwiec 1945 – sierpień 1946

^a AAN, ZPP, sygn. 294, k. 22, Wypiska iz prikaza nr 15/0 Głównego Prawlenija Sojuza polskich patriotów w SSSR.

Źródło: AAN, ZPP, sygn. 179, k. 252, Projekt stanowisk etatowych Zarządu Republikańskiego Związku Patriotów Polskich w Wilnie zatwierdzonych uchwałą Zebrania Zarządu w dn. 13 kwietnia 1945 r.; *ibidem*, sygn. 294, k. 22, Wypiska iz prikaza nr 15/0 Głównego Prawlenija Sojuza polskich patriotów w SSSR; *ibidem*, sygn. 179, k. 49, Etaty Zarządu Republikańskiego ZPP w Wilnie, Litewska SRR.

Od początku działalności Zarządu Republikańskiego ZPP w Litewskiej SRR jego działacze zdawali sobie sprawę z ogromu zadań i trudności, jakie przed nimi stały. Już na pierwszym zebraniu organizacyjnym 23 i 25 września 1944 r. Adam Ludwig i Zbigniew Zambrzycki narzekali, że z Lublina i Moskwy otrzymują zdecydowanie za mało prasy¹². Mimo dużego zapotrzebowania na

¹² AAN, ZPP, sygn. 1381, k. 179, Protokół zebrania organizacyjnego Aktywu Związku Patriotów Polskich w Wilnie w dn. 23 i 25 września 1944 r.

nią, nie można było zwiększyć jej centralnego przydziału. W jednym z komunikatów administracji ZG ZPP, zamieszczonym na łamach „Wolnej Polski”¹³, tłumaczy się ona, że wobec pojawienia się nowych oddziałów ZPP na Ukrainie, Białorusi, Litwie oraz wobec braku możliwości zwiększenia nakładu prasy, administracyjnie została zmniejszona liczba egzemplarzy gazet, wysyłanych do poszczególnych skupisk polskich w ZSRR.

Niezwykle istotną sprawą, nad którą zastanawiali się aktywiści z działu propagandy, był sposób dotarcia z informacją do miejscowej ludności. Planowali w tym celu wykorzystać m. in. polskojęzyczny organ Komitetu Okręgowego Komunistycznej Partii (bolszewików) Litwy – „Prawdę Wileńską”¹⁴. Jak pokazała przyszłość, gazeta ta najczęściej służyła do informowania społeczności polskiej Wileńszczyzny o organizowanych przez ZPP spotkaniach, imprezach, pogadankach itp. Ogółem w całym okresie działalności Zarządu Republikańskiego ZPP w LSRR – w „Prawdzie Wileńskiej” ukazało się aż 80 takich komunikatów-ogłoszeń. Należy jednak zaznaczyć, że na jej łamach zamieszczano również artykuły, np. o referendum w Polsce, o reformach planowanych w kraju po zakończeniu działań wojennych, wywiady z działaczami Zarządu Głównego ZPP, czy artykuł poświęcony 2. rocznicy powstania PKWN.

Dla społeczeństwa polskiego Wileńszczyzny głównym źródłem informacji o tym, co np. działo się w „nowej Polsce”, jakie wydarzenia miały miejsce na świecie, jakie cele i zadania ma ZPP i jak je realizuje – była w tamtych trudnych warunkach wojennych przede wszystkim polska (polskojęzyczna) prasa komunistyczna, wydawana zarówno w ZSRR, jak i na terenach „Polski Lubelskiej”. Od początku istnienia zarządu ZPP w Wilnie prenumerowano prasę zetpepowską, drukowaną w Moskwie: „Wolną Polskę” i „Nowe Widnokreśli”, oraz reżimową prasę krajową, którą otrzymywano bezpośrednio z Lublina: „Rzeczpospolitą” i „Odrodzenie”.

Z protokołu zebrania ZR ZPP, które odbyło się 11 grudnia 1944 r., dowiadujemy się¹⁵, że prenumerowano również „Trybunę Wolności” – organ Polskiej Partii Robotniczej, „Wieś”, „Zielony Sztandar” – organ prasowy Stronictwa Ludowego.

Dział propagandy był początkowo prowadzony przez Zbigniew Zambrzyckiego, potem przez M. Dziewicką, a od 5 grudnia 1944 r. przez A. Zgierską.

¹³ *Od Zarządu Głównego ZPP*, „Wolna Polska” 1944, nr 44(85), s. 2.

¹⁴ „Prawda Wileńska” – organ prasowy Okręgu Wileńskiego Komunistycznej Partii (bolszewików) Litwy. Zaczęła się ukazywać regularnie w II połowie sierpnia 1944 r. Równoległe z nią wychodził odpowiednik w języku litewskim – komunistyczny dziennik „Tiesa” („Prawda”), S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 199.

¹⁵ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 270, Protokół zebrania Zarządu Republikańskiego ZPP w Wilnie w dn. 11.12.1944 r.

Zapotrzebowanie na prasę krajową było wśród Polaków wileńskich ogromne. Przesyłanie jej im z Lublina tylko raz w miesiącu nie było wystarczające. Propagandziści ZPP narzekali, że przez to nie mają najświeższych wiadomości, nie mogą się ustosunkować (zgodnie z linią partii komunistycznej) do bieżących wydarzeń, a więc trudno im prowadzić efektywnie swoją pracę. W piśmie skierowanym do Władysława Wolskiego – Pełnomocnika RP do spraw Repatriacji, z 19 grudnia 1944 r., przewodniczący ZR ZPP w LSRR, Władysław Janiszewski, wskazał na konieczność przesyłania do Wilna „prasy lubelskiej” co najmniej raz na dwa tygodnie¹⁶.

Od lutego 1945 r., kiedy kolportażem zajął się Dionizy Szutowicz, można zauważyć wzrost prenumeraty wydawnictw ZPP. Każdego miesiąca otrzymywano i sprzedawano 2 tys. egzemplarzy „Wolnej Polski”, 500 egz. „Nowych Widnokręgów”, 3 tys. egz. „Płomyczka” oraz zaledwie 500 egz. miejscowej „Prawdy Wileńskiej”. W związku z wykorzystywaniem tego ostatniego tytułu do umieszczania komunikatów i ogłoszeń – zainteresowanie nim było niewielkie w porównaniu np. z „Wolną Polską”. Sprzedano również 2 tys. egz. broszury „Ukonstytuowanie Rządu Tymczasowego”, wydanej w 1945 r. w Lublinie przez Ministerstwo Informacji i Propagandy Rządu Tymczasowego RP¹⁷.

Od 26 lutego 1946 r. dział kolportażu objął Witold Małachowski. Zajął się on również zbiórką i wysyłką książek do Polski. Istniejący od 1 listopada 1945 r. Wydział Naukowy Ambasady RP w Moskwie zorganizował akcję zbiórki książek dla zniszczonych bibliotek w Polsce. Do akcji tej włączyły się również władze ZPP, które w połowie marca 1946 r. rozesłały do swoich terenowych ogniw *Instrukcję o zbiórce i zakupie książek*. Ponadto w prasie ukazał się apel Referatu Historycznego ZG ZPP pod hasłem: „Ofiarujcie książki dla kraju”¹⁸. Oddział wileński ZPP przyłączył się do tej akcji. W „Prawdzie Wileńskiej” już w styczniu 1946 r. pojawiły się ogłoszenia, informujące o zbiórce i zakupie książek¹⁹. Ogółem na Wileńszczyźnie zebrano ich około 7–8 tys. egz., z czego 1 tys. – to książki naukowe, które ofiarowano Uniwersytetowi Warszawskiemu. Trzy tysiące egz. książek ofiarowano Centrali Związków Zawodowych w Warszawie i po tyle samo Związkowi Samopomocy Chłopskiej w Warszawie oraz Uniwersytetowi w Toruniu. Wszystkie zaopatrzone w pieczęć: „Dar ZPP – Wilno” i za pośrednictwem Urzędu Głównego Pełnomocnika Rządu RP do spraw repatriacji przesłano w marcu 1946 r. do Polski. Prowadzono też skup

¹⁶ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 30, Do Pełnomocnika Rzeczypospolitej do spraw repatriacji – ob. Wolskiego.

¹⁷ *Ibidem*; *Ukonstytuowanie Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Lublin 1945, ss. 62, 2 nłb.

¹⁸ A. Głowacki, *Problematyka naukowa i kulturalna w działalności ambasady RP w ZSRR w latach 1945–1946*, [w:] *Polska w Rosji – Rosja w Polsce. Dialog kultur*, [red.] R. Paradowski, Sz. Ossowski, Poznań 2003, s. 63–65.

¹⁹ AAN, ZPP, sygn. 1402, k. 12.

książek z rąk prywatnych. Ogółem zakupiono ich na sumę 17 501 rubli, a następnie przekazano Zarządowi Głównemu ZPP w Moskwie²⁰.

Wydawana przez komunistów książka była niewątpliwie ważnym ich narzędziem propagandowym. W tej dziedzinie bardzo istotną rolę odegrał m. in. Wydział Wydawniczy przy Zarządzie Głównym ZPP, który powstał już w 1943 r. Z jego inicjatywy rozpoczęto wydawać w Moskwie tzw. „Biblioteczkę ZPP”. W serii tej ukazywały się dzieła polskich klasyków (np. Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Stefana Żeromskiego czy Elizy Orzeszkowej), utwory współczesnych poetów i pisarzy (Juliana Tuwima, Wandy Wasilewskiej, Adama Ważyka, Lucjana Szenwalda, Borysa Pasternaka), zbiorów poezji polskiej z lat 1939–1943 oraz inne książki o tematyce społeczno-politycznej i historycznej. Łącznie wydano 25 tytułów w nakładzie po 10 do 16 tys. egz. Były one następnie dostarczone wszystkim terenowym oddziałom ZPP i stanowiły tam zaczątek biblioteczek dla polskich zesłańców²¹.

W Wilnie z części otrzymanych książek również utworzono bibliotekę ZPP. Decyzję w tej sprawie podjęto już w październiku 1944 r. Postanowiono wówczas oznaczyć je pieczęcią: „Z księgozbioru ZPP w Wilnie”. Korzystać z biblioteki mogli wszyscy – po uiszczeniu niewielkiej opłaty²². W bibliotece było około 1000 woluminów, a korzystało z niej regularnie 150 osób, czyli stosunkowo mało.

W numerze „Wolnej Polski” z października 1944 r. pojawił się komunikat o możliwości prenumeraty serii „Biblioteczki Związku Patriotów Polskich w ZSRR”²³. Ogółem do 26 stycznia 1945 r. ze sprzedaży prasy i książek na Wileńszczyźnie uzyskano dochód w wysokości 15 153 rubli²⁴, natomiast do sierpnia 1945 r. – aż 139 939 rubli 45 kopiejek.

W lutym 1945 r. ZG ZPP skierował do zarządów obwodowych pismo, w którym sugerował zakładanie świetlic. Jak to ujęto w piśmie, „świetlice – to miejsce towarzyskiego współżycia, kształcenia i przekonywania obywateli polskich, że jedyną drogą do rozwoju i dobrobytu Polski – to demokracja”²⁵. Wskazano na ogromną rolę świetlic w pracy propagandzistów. Świetlica w warunkach wojennych, gdy ludność była pozbawiona jakichkolwiek innych form rozrywki, mogła skupiać ludzi, przyciągać młodzież. Miało to być skrupulatnie wykorzystane przez aktyw ZPP w celu wpływania na poglądy szerszej rzeszy ludzi. Zgodnie ze wspomnianą dyrektywą, w lokalu ZR ZPP

²⁰ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 7.

²¹ *Dorobek pracy ZPP na polu kultury i sztuki*, „Wolna Polska” 1945, nr 21, s. 3.

²² AAN, ZPP, sygn. 1381, k. 143, Protokół I-go ukonstytuowanego Zarządu Związku Patriotów Polskich w Wilnie 9 października 1944 r.

²³ *Kronika*, „Wolna Polska” 1944, nr 75, s. 2; *Z działu wydawniczego ZPP*, „Wolna Polska” 1944, nr 5(46), s. 4.

²⁴ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 6.

²⁵ AAN, ZPP, sygn. 716, k. 129, Do Zarządu Obwodowego ZPP.

w Wilnie z dniem 1 maja 1945 r. zaczęła funkcjonować świetlica. Znajdowały się w niej czasopisma sowieckie i krajowe polskie. Korzystało z niej dziennie średnio 100 osób. Urządzano w niej spotkania informacyjne, pogadanki oraz potańcówki.

W 1946 r. przystąpiono do wydawania stałego, ukazującego się periodycznie, biuletynu ściennego ZPP. Udało się przygotować i wydać pięć jego numerów. Dwa egzemplarze biuletynu wysyłano do Urzędu Głównego Pełnomocnika, gdzie był przepisywany i rozsyłany do oddziałów rejonowych ZPP. Rejonowi pełnomocnicy odczytywali następnie jego treść swoim pracownikom, a potem wywieszali w lokalu²⁶. Ukazywały się również stałe „Informacje” dla instruktorów wyjeżdżających w teren. W formie skondensowanej przekazywano im w nich wiadomości polityczne i gospodarcze z kraju i z zagranicy. Łącznie wydano 10 takich „Informacji”.

Zgodnie z dyspozycjami administracji ZG ZPP w Moskwie z początku lutego 1945 r.²⁷ ZR ZPP w Litewskiej SRR postanowił – dla zwiększenia efektywności prac agitacyjno-propagandowych – wykorzystać rozgłośnie radiową. W tym celu Prezydium utworzyło Komitet Radiowy w składzie: Jan Szkop, Alina Rebane, Aleksy Deruga i Gertruda Sawicka. Na posiedzeniu Zarządu ZPP, odbytym 15 marca 1945 r., powołano na stanowisko referenta radiowego Bolesława Ćwiecińskiego, dotychczasowego referenta prasowego. Zadaniem Komitetu było przygotowywanie materiałów do komunikatów radiowych²⁸. Mimo że pomysł wykorzystania radia pojawił się już wiosną 1945 r., zaczęto go realizować dopiero latem 1946 r., czyli tuż przed likwidacją ZPP. Stało się to możliwe po uzyskaniu odpowiedniej zgody władz litewskich. Po porozumieniu z dyrektorem radia republikańskiego i wcześniejszym uzgodnieniu z KC Komunistycznej Partii (b) Litwy (9 czerwca 1946) polskie audycje radiowe były nadawane na antenie radia litewskiego (cztery razy w tygodniu). Transmitowano je poprzez radiowęzły, czyli tzw. kolchoźniki²⁹.

Tematyka komunikatów radiowych dotyczyła głównie sytuacji gospodarczej w kraju, a zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych. Propagowano w nich akcję przesiedleńczą i dlatego audycje skierowane były przede wszystkim do tych,

²⁶ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 155, Protokół posiedzenia Zarządu ZPP odbytego 13 IV 1945 r.

²⁷ Zarząd Główny nakazał oddziałowi wileńskiemu ZPP, by w celach propagandowych skorzystał z doświadczenia Zarządu Republikańskiego ZPP we Lwowie, który miał swoje audycje radiowe, AAN, ZPP, sygn. 179, k. 258, Uchwała w sprawie działalności Republikańskiego Zarządu ZPP na Litwie.

²⁸ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 187, Protokół posiedzenia Prezydium odbytego w dniu 29 sierpnia 1945 r.; *ibidem*, sygn. 1382, k. 38, Protokół posiedzenia Zarządu ZPP odbytego w dniu 15 marca 1945 r.

²⁹ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2000, s. 79–81; A. Głowacki, *Uwagi o tworzeniu terenowych struktur...*, s. 80–81.

którzy zamierzali wyjechać i osiedlić się w nowej Polsce. Ale adresowano je również do dzieci³⁰. Łącznie nadano 33 audycje. Emitowano je do momentu likwidacji ZPP na Litwie, czyli do 8 sierpnia 1946 r.³¹

Działalność kulturalno-oświatowa była nastawiona, jak to określano w nomenklaturze lewicowej, „na wychowanie nowego człowieka w duchu demokratycznym”³². Można śmiało powiedzieć, że walkę o świadomość Polaków, o „rząd dusz” toczyli komuniści z podziemiem prolondyńskim. Położyli duży nacisk na wygłaszanie referatów i odczytów o treści polityczno-społecznej. W ramach wileńskiego ZPP utworzona została specjalna sekcja referatowa, która opracowywała teksty, wygłaszane następnie w mieście i w terenie. Dbała ona przede wszystkim o zgodność ich treści z przyjętym przez Związek stanowiskiem w sprawach społecznych i politycznych³³.

Oprócz przygotowania referatów przed agitatorami ZPP stało zadanie dotarcia z nimi do polskiego społeczeństwa Wileńszczyzny. W tym celu zorganizowano m. in. punkt propagandy ZPP w biurze Związku w Wilnie przy ul. Śniadeckich 8. Tam dwa razy dziennie (godz. 12.00 i 14.00 lub 12.00 i 16.00) pracownicy działu propagandy odczytywali komunikaty z frontu, opracowane wcześniej przez Stanisława Bukowskiego. Aktywiści (m. in. Janiszewski, Deruga, Szmigiero, Kolendo) wygłosili referaty również wśród poborowych w Referacie Wojskowym. Urządzano też tzw. zebrania dyskusyjne (w czwartki). Pierwsze miało miejsce już 28 września 1944 r. Było poświęcone ideologii Związku Patriotów Polskich. Na kolejnym – 22 października 1944 r. – wygłoszono II część referatu Pieślaka na temat *Geneza Armii Polskiej w ZSRR*, zaś 25 października poruszono sprawy międzynarodowe. Tematyka referatów na następnych zebraniach dotyczyła genezy Armii Polskiej w ZSRR gen. Z. Berlinga, realizacji reformy rolnej w nowej Polsce, walki o wyzwolenie narodów Jugosławii. Na spotkaniach dyskusyjnych przedstawiono też referat *Sprawa Pomorza w świetle „Wiatru od morza” Stefana Żeromskiego*, omawiano książkę Józefa Kisielewskiego *Ziemia gromadzi prochy*, opisującą krytycznie niemiecką rzeczywistość oraz przypominającą o słowiańskiej historii ziem na wschód od Łaby. Często odwoływano się do książki Melchiora Wańkowicza *Na tropach Smętka*, opisującej Prusy Wschodnie pod rządami Niemiec³⁴.

³⁰ AAN, ZPP, sygn. 717, k. 34.

³¹ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 12.

³² AAN, ZPP, sygn. 716, k. 129.

³³ Chodzi tu o program koalicji SL, SD, PPS i PPR, tworzącej w Polsce rząd lubelski.

³⁴ AAN, ZPP, sygn. 1381, k. 147, Protokół zebrania Zarządu Związku Patriotów Polskich w Wilnie 16 X 1944 r.; *ibidem*, sygn. 1382, k. 30, Protokół zebrania Zarządu ZPP w Wilnie dn. 25 stycznia 1945 r.; *ibidem*, sygn. 1381, k. 144, Protokół I-go zebrania ukonstytuowanego Zarządu Związku Patriotów Polskich w Wilnie w dn. 9 października 1944 r.; J. K i s i e l e w s k i, *Ziemia gromadzi prochy*, Warszawa 1943; M. W a ń k o w i c z, *Na tropach Smętka*, Kraków 1974.

Wydział przeprowadził dziewięć odpraw pełnomocników fabrycznych, na których przedyskutowano referaty ramowe oraz przygotowano broszury: *Zmierzch Londynu*, *Wojna polsko-niemiecka*, *Marks i Engels o reakcyjnym prusactwie*. Przeprowadzono dwa odczyty krajoznawcze na temat Prus Wschodnich i Śląska oraz jeden o prasie krajowej. Ponadto przygotowywano gazetkę ścienną, która stanowiła swego rodzaju przegląd prasy krajowej, moskiewskiej oraz wiadomości Polskiej Agencji Prasowej „Polpress”³⁵.

Praca ZPP na odcinku artystyczno-impresyjnym polegała przede wszystkim na organizowaniu obchodów różnych rocznic, ważnych dla Polski i Polaków, wydarzeń historycznych. W tym zakresie niezwykle istotna była współpraca z aktorami polskich teatrów w Wilnie. Uroczystości rocznicowe dawały aktwowi ZPP możliwość bezpośredniego kontaktu z szeroką polską publicznością.

W 1944 r. ZPP w Wilnie zdołał urządzić w sumie osiem imprez. Były to obchody, zebrania dyskusyjne, odczyty i referaty. Już od początku istnienia jego działalność artystyczno-impresyjna, podobnie jak wszystkie inne, napotykała na szereg trudności, spowodowanych atmosferą polityczną panującą na Wileńszczyźnie. Mimo tego Związek zorganizował dwa wieczory poezji³⁶. Jeden z nich poświęcony był pamięci Teodora Bujnickiego. Po skontaktowaniu się z Genrikasem Zimanasem z KC KP(b)L i poparciu przez niego stanowiska ZPP w sprawie tragicznej śmierci poety powołano Komitet Organizacyjny³⁷ w składzie: Euzebiusz Łopaciński, Wanda Romanowicz, dr Jerzy Orda, Władysław Janiszewski, Maśliński, Menżyński, Adam Ludwig i Alina Rebane. Irena Sztachelska planowała urządzić uroczystość w teatrze „Lutnia”. Uważała bowiem, że wówczas będzie miała większy wydźwięk propagandowy. Z pomysłu tego jednak zrezygnowano, obawiając się, by nie miała miejsca odwrotna sytuacja. Działacze ZPP bowiem liczyli się z możliwością małej frekwencji i ewentualnymi ekscesami ze strony przeciwników politycznych. Związek w Wilnie zamierzał wykorzystać śmierć Bujnickiego w propagandzie antyakowskiej. Ostatecznie uroczystości odbyły się w budynku Związku na ul. Arsenalskiej 4. Przebiegły zgodnie z planem. Referaty nawiązywały do działalności zmarłego T. Bujnickiego oraz potępiały jego skrytobójcze zamordowanie. Poza nachalnymi wątkami indoktrynującymi, charakterystycznymi dla wszystkich imprez organizowanych przez ZPP, pojawiły się również akcenty artystyczne

³⁵ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 64, Sprawozdanie Wydziału Propagandy, Kultury i Sztuki Zarządu Republikańskiego ZPP w Litewskiej SSR; *ibidem*, sygn. 179, k. 185, Sprawozdanie Wydziału Propagandy, Kultury i Sztuki Zarządu Republikańskiego ZPP od dnia 15 VII do dnia 15 X 1945 r.

³⁶ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 274, Protokół Zebrania Organizacyjnego Aktywu Związku Patriotów Polskich; *ibidem*, sygn. 1381, k. 145, Protokół I-go ukonstytuowanego Zarządu Związku Patriotów Polskich w Wilnie w dn. 9 października 1944 r.

³⁷ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 270, Protokół zebrania Zarządu Republikańskiego ZPP w Wilnie w dn. 11 grudnia 1944 r.

i to na wysokim poziomie. Splendoru uroczystości dodawali wileńscy artyści, którzy tym razem recytowali utwory T. Bujnickiego.

Zgodnie z wytycznymi ZG ZPP – Zarząd Republikański Związku wykorzystywał każdą ważną rocznicę narodową, aby organizować uroczystości, które przyciągnęłyby na nie Polaków. Taką świetną okazją był 11 listopada 1944 r. Wileńskie obchody odzyskania niepodległości przybrały wtedy formę akademii, składającej się z trzech części. Odbyła się ona w sali teatru „Lutnia”. Aktywiści ZPP zaprosili do udziału w niej gwiazdy polskich scen w Wilnie. Stanowiły one znakomitą reklamę imprez organizowanych pod szyldem ZPP. Całość zaplanowano w taki sposób, by treści propagandowe przeplatały się z wystąpieniami artystów. I tak, w pierwszej części akademii referat na temat okresu międzywojennego RP i bohaterskiej obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. wygłosił wiceprzewodniczący ZR ZPP – A. Deruga. Następnie miała miejsce część artystyczna w wykonaniu artystów Polskiego Teatru Dramatycznego. Wystąpili: Jan Kurnakowicz (odczytał fragmenty *Inter army* Stefana Żeromskiego), Bronisława Freytag (wiersz *Gwiazdy nad Wisłą* Leona Pasternaka), Hanna Skarga-Ćwiecińska (wiersz *Karabin* Jerzego Putramenta) oraz Alfred Łodziński (wiersz *Sława żołnierza* Ciepela). W drugiej części akademii ponownie wystąpili: Jan Kurnakowicz oraz Wanda Lothe-Stanisławska i Władysław Łukasiewicz. Na zakończenie cały zespół artystów Teatru Dramatycznego na czele z dyrektorem Stanisławem Milskim zarecytował zbiorowo *Parade marsz* Mariana Hemara w reżyserii T. Łopalewskiego. W trzeciej części, kończącej uroczystość, A. Deruga przedstawił wizję „nowej, wolnej i demokratycznej Polski” (!). Powiedział m. in.: „Już obecnie należy podkreślić z uznaniem, że na terytorium rządzonego przez PKWN nie ma tendencji do tworzenia systemu monopartyjnego, do narzucania narodowi panowania jednego tylko stronnictwa”³⁸. Umęczonych wojną, okupacją i sowieckim terrorem Polaków takie bałamutne, kłamliwe słowa musiały zdumieć...

W 1944 r. odbyła się jeszcze jedna uroczystość – obchody 89. rocznicy śmierci Adama Mickiewicza (reżyser Stanisław Milski). Urządzono je w gmachu Teatru Polskiego 3 grudnia³⁹.

W 1945 r. prace kulturalno-oświatowe ZPP nabrały większego rozmachu. Ogółem urządzono w tym roku aż 60 imprez, na które złożyły się: obchody rocznicowe, akademie, wiece, odczyty, zebrania dyskusyjne i referaty. Były to już większe niż w roku poprzednim przedsięwzięcia, urządzane w dużych salach, w których niejednokrotnie zbierało się nawet ponad 1000 osób. Nie sposób je wszystkie tu opisać.

³⁸ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 8, 43; „Prawda Wileńska” 1944, nr 47, s. 4.

³⁹ *Kronika. Wieczór Mickiewiczowski w Teatrze Polskim*, „Prawda Wileńska” 1944, nr 106, s. 2; *ibidem*, nr 114, s. 2.

Początek 1945 r. obfitował w uroczystości związane ze zwycięstwami Armii Czerwonej na froncie wschodnim, w tym z wyzwoleniem lewobrzeżnej Warszawy. 29 stycznia i 11 lutego w Polskim Teatrze Dramatycznym odbyły się dwa koncerty poświęcone polskiej stolicy. Ponadto zorganizowano dwa wiece z okazji zwycięstwa Armii Czerwonej i Wojska Polskiego. Były to imprezy o wyrazistym wydźwięku propagandowym. Przemawiali wówczas m. in. Pełnomocnik Rządu Polskiego ds. repatriacji – Stanisław Ochocki, kierownik Wydziału Kultury, Oświaty i Propagandy ZR ZPP – dr A. Deruga, naczelnik Wydziału Wojskowego ZPP w Litewskiej SRR – Benedykt Szymański, przedstawiciel WP – kpt. Leszek Krzemień oraz przedstawiciel Armii Czerwonej – płk Iwan Jakowlew. Tematyka wygłaszanych referatów dotyczyła, oczywiście, bieżących sukcesów frontowych Armii Czerwonej i służyła „umacnianiu przyjaźni polsko-sowieckiej”⁴⁰.

Chyba największym przedsięwzięciem ZPP w LSRR w 1945 r. na płaszczyźnie kulturalno-propagandowej okazał się udział w wielkiej akcji pomocy Warszawie, zorganizowanej przez ZG ZPP wśród społeczności polskiej w ZSRR. W grudniu 1944 r. ZR ZPP w Wilnie otrzymał instrukcje z Moskwy, by jak najszybciej przyłączyć się do niej. Za zebrane pieniądze inicjatorzy akcji zamierzali zakupić żywność dla mieszkańców Warszawy. Zarząd Główny ZPP w piśmie z 26 grudnia 1944 r. nakazał ZR ZPP w Wilnie wybrać Komitet Obywatelski, skupiający przedstawicieli inteligencji i robotników Wilna. Mieli być to ludzie kreatywni, cieszący się zaufaniem i sympatią. ZG ZPP polecił władzom wileńskim, by skontaktowały się w tej sprawie z miejscowym duchowieństwem oraz zorganizowały odpowiedni wiec. Dla działaczy ZPP najbardziej liczył się fakt, że dobrze przeprowadzona akcja może przynieść pożądane dla nich efekty propagandowe. Oprócz pomocy dla stolicy mogła przecież ocieplić stosunki z – wrogo dotąd nastawioną wobec ZPP – miejscową społecznością polską. Mogła również pomóc pozyskać do współpracy z ZPP nowych ludzi oraz podnieść autorytet tej organizacji⁴¹.

Do prac organizacyjnych w sprawie zbiórki pieniędzy dla Warszawy Zarząd Republikański ZPP przystąpił w styczniu 1945 r. Pierwsze posiedzenie temu poświęcone odbyło się 10 stycznia 1945 r. Przewodniczący ZR ZPP – Władysław Janiszewski – poinformował wówczas, że zaproszenie do udziału w Komitecie Obywatelskim akcji pomocy Warszawie już przyjęli: Stanisław Ochocki – Pełnomocnik Rządu Tymczasowego RP do spraw repatriacji, prof. Stanisław Zajączkowski – prorektor USB, prof. Jan Oko oraz Dominik Matuszewski – dyrektor III gimnazjum wileńskiego. Na posiedzeniu Zarządu ZPP postanowiono, by do tego gremium zaprosić dyrektorkę gimnazjum żeńskiego – Turkowską oraz dyrektora teatru – Stefana Martykę. Ustalono też kilka spraw organizacyj-

⁴⁰ *Kronika ZPP*, „Prawda Wileńska” 1945, nr 7, s. 4.

⁴¹ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 166, Do Zarządu Republikańskiego ZPP w Wilnie; *ibidem*, k. 266, Protokół zebrania Zarządu w dniu 10 stycznia 1945 r.

nych, m. in. określono czas zbiórki na dwa tygodnie. A zapoczątkować tę akcję miał wiec ogólnomiejski, który zaplanowano na 28 stycznia o godz. 12.00 w teatrze „Lutnia”.

Sprawa pomocy Warszawie stała się bardzo aktualna po 17 stycznia, czyli po wyzwoleniu stolicy spod okupacji niemieckiej. W związku z tym przesunięto termin wileńskiego wieceu na 21 stycznia (godz. 12.30). Przemawiać mieli: Stanisław Ochocki, płk Iwan Jakowlew – przedstawiciel Armii Czerwonej, Benedykt Szymański – przedstawiciel Wydziału Wojskowego ZPP i Aleksy Deruga – kierownik działu propagandy ZPP.

Działacze ZPP próbowali też wciągnąć do akcji pomocy Warszawie Kościół. W tym celu A. Deruga wybrał się 20 stycznia 1945 r. do metropolity wileńskiego – Romualda Jałbrzykowskiego. Związek planował, by na wieceu przemówił oraz został członkiem Komitetu Obywatelskiego jakiś ksiądz. Ale metropolita wileński nie wyraził zgody na udział duchowieństwa w akcji, która miała podłoże polityczne. Kościół odciął się od ideologii ZPP.

Jednocześnie Janiszewski zabiegał o zezwolenie na zorganizowanie wieceu u władz KP(b)L, ale 20 stycznia uzyskał od Juozasa Preikšasa negatywną odpowiedź w tej sprawie. W takiej sytuacji działacze ZPP postanowili przeprowadzić zbiórkę wyłącznie w lokalu Związku i w punktach rejestracji „repatriantów”. Władze partyjne Litewskiej SRR były niechętnie ustosunkowane do działalności ZPP. Ich dążenie do zatarcia wszelkich śladów polskiej obecności w Wilnie powodowało, że często torpedowały działalność Związku, zwłaszcza na gruncie kultury, oświaty i propagandy.

Na posiedzeniu ZR ZPP 7 lutego postanowiono zorganizować w teatrze „Lutnia” koncert, z którego dochód miał być przeznaczony na pomoc Warszawie. Jednocześnie do akcji zbiórki pieniędzy wciągnięto pełnomocników rejonowych do spraw ewakuacji, rozszerzając ją na cały obszar Wileńszczyzny. Akcja ta, zgodnie z decyzją Zarządu ZPP z 15 marca, trwała do 1 kwietnia 1945 r. Już w pierwszym miesiącu udało się zebrać kwotę 100 tys. rubli⁴².

Na posiedzeniu Zarządu ZPP 13 kwietnia 1945 r. Julian Lewin wystąpił z propozycją zorganizowania uroczystości z okazji świąt 1 i 3 Maja. Propozycja została przyjęta. Obchody święta klasy robotniczej były oczywiste, już wpisane w obrzędowość nowej powojennej Polski. Inaczej wyglądała sprawa 3 Maja. Władze komunistyczne podchodziły do tego święta z dużą ostrożnością, m. in. z racji zaangażowania w nie Kościoła. Ponadto obchody rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja nawiązywały do okresu międzywojennego, do Polski przedwrześniowej – tak zniechęconej przez komunistów. A Polacy byli do niego przywiązani. Wraz ze świętem 11 Listopada było dla nich najważniejszym świętem narodowym. Komuniści nie mogli sobie pozwolić na pomijanie tak silnie zakorzenionego w mentalności Polaków święta, tym bardziej że podziemie

⁴² *Kronika ZPP*, „Wolna Polska” 1944, nr 7, s. 4.

niepodległościowe kultywowało jego tradycje. Stosunek komunistów do tego święta obrazują słowa Alfreda Lampego – jednego z inicjatorów ZPP – w których wskazywał na konieczność „pogodzenia” i łączenia obchodów obu świąt: 1 Maja – jako święta ludzi pracy i 3 Maja – jako święta narodowego Polaków. Twierdził on: „Nasz 3 Maja nie jest przeciwieństwem, lecz narodowym uzupełnieniem posiadającego ogólnoludzkie znaczenie i światowe obywatelstwo święta Pierwszomajowego”. Ale był to jedynie początek stopniowego wypierania tradycji 3 Maja. W kolejnych latach konsekwentnie wyciszano wszelkie jego obchody⁴³.

Po podjęciu uchwały przez ZR ZPP w Litewskiej SRR o zorganizowaniu obchodów zarówno 1, jak i 3 Maja wybrano członków komisji odpowiedzialnej za ich przeprowadzenie. Zgodnie z ogólnymi instrukcjami, święto 3 Maja planowano uczcić akademiami w szkołach. Uroczystości takie miały miejsce również na prowincji⁴⁴.

O wielu imprezach ZPP w 1945 r. można się dowiedzieć np. z komunikatów prasowych umieszczonych w „Prawdzie Wileńskiej”. I tak 3 czerwca wystawiono przedstawienie-rewię dla dzieci pt. *Dzieci jadą do Polski* w sali teatru „Lutnia”. 19 sierpnia odbył się koncert muzyki Chopina z polskimi pieśniami narodowymi. Zorganizowano również (31 sierpnia i 2 września) koncert-rewię w Filharmonii Państwowej na ul. Ostrobramskiej 5, z którego dochód przeznaczono na pomoc najbardziej potrzebującym. W tejże sali miał miejsce (17 i 20 sierpnia) koncert *Bawmy się wesoło*, a 9 września koncert-rewia *Pozdrowienie z Warszawy*. Natomiast 30 listopada i 2 grudnia zorganizowano wiec poświęcony 90. rocznicy śmierci Adama Mickiewicza i kolejnej rocznicy powstania listopadowego, który odbył się w teatrze „Lutnia”⁴⁵. A z artykułu umieszczonego w „Wolnej Polsce” dowiadujemy się, że w 1945 r. miały miejsce dwa koncerty jazzowe, dwa recitale Stanisławy Piaseckiej i jeden koncert Władysława Surzyńskiego. 50% dochodu z tych koncertów przeznaczono na Komisję Opieki Społecznej. W prasie zetepowskiej pojawiło się też szereg informacji na temat działalności i repertuaru wileńskich teatrów⁴⁶.

⁴³ W. Mazowiecki, *Pierwsze starcie. Wydarzenia 3 maja 1946 r.*, Warszawa 1998, s. 48–55; idem, *Wydarzenia 3 Maja 1946*, Paryż 1989; J. Ziółek, *Konstytucja 3 Maja. Kościelno-narodowe tradycje święta*, Lublin 1991, s. 100–103; A. Dytman-Stasienko, *Święto zawłaszczonych znaczeń. 1 Maja w PRL. Ideologia, rytuały, język*, Wrocław 2006, s. 35–37; *Konstytucja 3 Maja. 200-lecie tradycji*, [red. B. Grochulska], Warszawa 1994, s. 75–76; S. Dzieciołowski, *Konstytucja 3 Maja w tradycji polskiej*, Warszawa 1991, s. 149–170.

⁴⁴ AAN, ZPP, sygn. 1382, k. 48, Protokół z posiedzenia Zarządu ZPP odbytego w dniu 13 kwietnia 1945 r.; *ibidem*, sygn. 1381, k. 18, Protokół z posiedzenia Zarządu ZPP odbytego w dniu 27 kwietnia 1945 r.

⁴⁵ AAN, ZPP, sygn. 1402, k. 9–20; *ibidem*, sygn. 179, k. 54, Protokół posiedzenia Prezydium w dn. 28 października 1945 r.

⁴⁶ *Z obwodów – Wilno*, „Wolna Polska” 1945, nr 38, s. 4; *Życie teatralne. Za kulisami teatrów wileńskich*, „Prawda Wileńska” 1944, nr 26, s. 2; *Pierwszy występ Miniatur*, *ibidem*, s. 2;

Zarząd Republikański ZPP uważał, że rocznicowe imprezy należy organizować jak najczęściej. Działacze Związku zdawali sobie sprawę z wielkiej roli propagandowej tych uroczystości. Postanowili, by je urządzać nie tylko w Wilnie, ale również na prowincji. By realizować ten cel, powołano na posiedzeniu 29 września 1945 r. Komisję Imprezową. Jej głównym zadaniem było opracowywanie budżetu i programu uroczystości. W skład Komisji weszli: Franciszek Pożerski – jako przewodniczący oraz jako członkowie: G. Sawicka, A. Naborowska, A. Rebane, Subortowicz i Kiewliczanko⁴⁷. Zorganizowano też, w drugiej połowie 1945 r., Brygadę Artystyczną, w skład której wchodził zawodowi aktorzy. Podlegała ona Zarządowi ZPP (Pożerskiemu jako sekretarzowi odpowiedzialnemu). Od 25 maja 1946 r. Brygadą opiekował się kierownik Wydziału Oświaty, Kultury i Propagandy – S. Powołocki. Brygada Artystyczna dała szereg koncertów, współpracując z kołami dramatycznymi istniejącymi przy szkołach polskich w Wilnie. Artyści wyjeżdżali ponadto w teren, urządzać koncerty np. w Nemenczynie czy Nowej Wilejce. Program Brygady był opracowany ze specjalnym uwzględnieniem rocznic narodowych, a dobór prezentowanych sztuk czy też utworów muzycznych i poetyckich miał silny wydźwięk ideologiczny⁴⁸. Ze wszystkich imprez uzyskano około 70 tys. rubli, które przekazano Komitetowi Opieki Społecznej oraz Kołu Młodych⁴⁹.

W ostatnim roku pracy (1946) Związku Patriotów Polskich jego działalność na odcinku imprezowo-artystycznym nabrała jeszcze większego tempa. Z tego okresu na uwagę zasługują przede wszystkim uroczystości z okazji 3 Maja oraz obchody 152. rocznicy powstania kościuszkowskiego⁵⁰.

W 1946 r. miało miejsce jeszcze jedno wydarzenie artystyczne o ważnym znaczeniu propagandowym. Były to obchody 28. rocznicy Armii Czerwonej. W prasie dużo o tym pisano, a po uroczystościach pojawiło się sprawozdanie w „Prawdzie Wileńskiej”. Organizatorami uroczystości byli: Główny Pełnomocnik Rządu RP ds. Ewakuacji i Związek Patriotów Polskich. Komitet Organizacyjny obchodów rocznicy Armii Czerwonej powołano 16 lutego 1946 r. Jego przewodniczącym został Szkop, a członkami: Naborowska, Kauffman, Alechno i Szutowicz. Uroczystości rozpoczęły się o godz. 17.00 24 lutego częścią oficjalną, na którą złożył się m.in. referat poświęcony organizacji i walce Armii Czerwonej, wygłoszony przez płk. gwardii Jencowa. Z przemówieniem

Wczoraj i dziś polskiego teatru dramatycznego, ibidem, nr 62, s. 1–2; Lutnia otwiera swoje podwoje, ibidem, nr 50, s. 4.

⁴⁷ AAN, ZPP, sygn. 179, k. 12, Protokół posiedzenia Prezydium odbytego w dniu 29 września 1945 r.; *ibidem*, k. 177–178, Protokół posiedzenia Zarządu odbytego 1 października 1945 r.

⁴⁸ AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 10–11; *ibidem*, sygn. 179, k. 74, Protokół posiedzenia Prezydium Zarządu Republikańskiego ZPP w Wilnie z dn. 25 maja 1946 r.

⁴⁹ *Z obwodów – Wilno*, s. 4.

⁵⁰ AAN, ZPP, sygn. 1382, k. 60, Protokół posiedzenia Zarządu Republikańskiego ZPP w Wilnie z dnia 23 kwietnia 1946 r.

Wojsko Polskie i Armia Czerwona wystąpił por. Wojska Polskiego – Aścik. Część oficjalną, która się odbyła w budynku ZPP, zakończono odczytaniem listu powitalnego do Wodza Naczelnego Sił Zbrojnych ZSRR, Generalissimusa Józefa Stalina. Następnie odbył się koncert, za którego przygotowanie odpowiedzialna była Naborowska. Wykonano utwory muzyczne Piotra Czajkowskiego i Henryka Wieniawskiego oraz utwory poetyckie Włodzimierza Majakowskiego i Borysa Pasternaka. W uroczystościach wzięła udział liczna społeczność polska oraz przedstawiciele władz sowieckich i Armii Czerwonej.

Część nieoficjalną obchodów (uroczyste przyjęcie dla zaproszonych gości) urządzono w lokalu Głównego Pełnomocnika ds. Ewakuacji. Prasa rozwodziła się o rzekomo niezwykle przyjaznej atmosferze polsko-sowieckiej, jaka towarzyszyła uroczystościom⁵¹.

Jeszcze przed oficjalnym zakończeniem działalności ZPP zorganizowano ważne dla działaczy Związku wydarzenie polityczne – odsłonięcie pomnika na grobie Teodora Bujnickiego na cmentarzu wojskowym na Antokolu. Było to uwieńczenie długiej pracy, związanej ze zbiórką funduszy na ten cel oraz z uzyskaniem zgody miejscowych władz litewskich. Ostatecznie dzięki zabiegom J. Bogusza i Z. Billera uzyskano zgodę KC KP(b)L na uroczyste odsłonięcie pomnika, które miało miejsce 3 sierpnia 1946 r. Wzięli w nim udział przedstawiciele miejscowych władz partyjnych, Związku Pisarzy Litewskich oraz polskiej społeczności. Zarząd Główny ZPP reprezentowała kierowniczka Wydziału Opieki Społecznej – Irena Kuczyńska, Komitet Miejski KP(b)L – J. Karosaż, a Związek Pisarzy Radzieckich – Ćwirka. Pojawili się również reprezentanci mediów – prasy i radia. Przybył nawet korespondent Agencji TASS – Stasienko⁵².

Uroczystości, koncerty, odczyty, referaty, spotkania dyskusyjne czy chociażby zwykłe potańcówki były wykorzystywane przez ZPP jako ważny oręż propagandowy w walce komunistów z siłami popierającymi rząd londyński. Dla sporej części wileńskich Polaków, którzy nie mieli dostępu do prasy wydawanej przez podziemie niepodległościowe („Niepodległość”), jedynym źródłem informacji był ZPP⁵³.

⁵¹ AAN, ZPP, sygn. 1402, k. 11; *ibidem*, sygn. 179, k. 121, Protokół zebrania Zarządu ZPP w Wilnie z dn. 16 lutego 1946 r.

⁵² AAN, ZPP, sygn. 1383, k. 11; *ibidem*, sygn. 1382, k. 97, Protokół posiedzenia Prezydium Zarządu Republikańskiego ZPP w Litewskiej SRR z dnia 25 lipca 1946 r.; *ibidem*, sygn. 1383, k. 63, Do Zarządu Głównego ZPP w ZSRR; *ibidem*, k. 45, Sekretarju po diełam Propagandy i Agitacyi CK KPL(b); *ibidem*, sygn. 216/11, k. 104, Sprawozdanie ogólne z działalności Zarządu Republikańskiego Związku Patriotów Polskich w Litewskiej SRR za czas od 23-go września do 8-go sierpnia 1946 r.

⁵³ AAN, ZPP, sygn. 216/6, k. 97, Referat o działalności Związku Patriotów Polskich ogłoszony przez posła Witosa Andrzeja; *Od Zarządu Głównego ZPP*, „Wolna Polska” 1944, nr 44, s. 4.

Zarówno w referatach, jak i w komunikatach czy w audycjach radiowych – ZPP w pozytywnym świetle przedstawiał sprawy związane z reformą rolną w Polsce, wykazywał „szkodliwość” działalności rządu polskiego na emigracji i Armii Krajowej. Ukazywał znaczenie „chwalebnych czynów” Armii Czerwonej i armii gen. Z. Berlinga dla budowy przyjaźni polsko-sowieckiej. Próbował przekonywać Polaków, że „idealny” model gospodarczy i ustroj państwa sowieckiego powinny być odwzorowane w powojennej Polsce. Obecne w referatach ZPP hasła samostanowienia narodów miały „usprawiedliwić” zabór ziem wschodnich II RP przez ZSRR. Próbowano wykorzystać zawieruchę wojenną i brak szerszego dostępu do innych źródeł informacji, by wpoić Polakom na Wileńszczyźnie nowe „wartości” i nowy sposób myślenia. Jednocześnie wszystko to miało służyć także przekonaniu ich, by opuścili ojcowiznę i wyjechali na zachód.

Myślę, że ważniejsze dla tamtejszych Polaków było to, że imprezy i uroczystości ZPP wreszcie oficjalnie dawały im – po okresie ponurej okupacji – namiastkę polskości, kontakt ze sztuką polską, ze słowem polskim, z informacją o aktualnej sytuacji na świecie i w kraju. Dzięki ZPP Polacy bowiem mieli dostęp do polskiej prasy i książki. Mogli posłuchać polskiej muzyki i oglądać polską twórczość w wykonaniu polskich profesjonalnych aktorów.

Uroczystości zetpepowskie gromadziły wprawdzie robotników, chłopów, inteligencję i aktywistów ZPP, ale niekoniecznie zmieniły ich poglądy. Należy pamiętać, że podziemie niepodległościowe w tym czasie również prowadziło akcję propagandową, wydawało podziemną prasę, organizowało – na miarę ówczesnych możliwości – uroczystości rocznicowe⁵⁴. A popularność, jaką cieszyły się imprezy organizowane przez Wydział Kultury, Oświaty i Propagandy ZR ZPP w Litewskiej SRR, nie tyle była zasługą aktywu zetpepowskiego, co wybitnych artystów polskich, którzy w nich występowali. To był rzeczywisty magnes, który przyciągał widzów i słuchaczy.

Institut Pamięci Narodowej
Oddział w Warszawie

⁵⁴ P. Niwiński, *Polskie podziemie a okupacja radziecka po lipcu 1944 roku*, [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk 2003, s. 66–74.

Эльжбета Ковальчик

**БОРЬБА ЗА СОЗНАНИЕ ПОЛЯКОВ ВИЛЕНСКОГО ОКРУГА:
О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОТДЕЛА ПРОСВЕЩЕНИЯ,
КУЛЬТУРЫ И ПРОПАГАНДЫ СПП В ЛИТОВСКОЙ ССР**

Польские коммунисты, которые во время второй мировой войны оказались на территории Советского Союза, создали с помощью советских властей в 1943 г. Союз польских патриотов в СССР (СПП). Главная цель этой организации – разнообразная помощь польскому населению в СССР. 23 сентября 1944 г. в Литовской ССР начало свою деятельность Республиканское правление Союза польских патриотов. Ему пришлось действовать в очень сложной политической обстановке, без поддержки местного польского населения. Из-за этого важным направлением деятельности СПП оказалась культура и пропаганда, чтобы преодолеть враждебность и недоверие польского населения. Для этого Отдел просвещения, культуры и пропаганды СПП в Литовской ССР использовал радиопередачи, книги, печать, отмечал важные государственные и национальные польские праздники. Часто происходили вечера польской музыки, поэзии, танцы. Инструктора СПП выступали с докладами о „новой социалистической Польше”. Можно сказать, что это была „борьба за сознание” польского населения.